

Wstęp

Serdecznie witam i pozdrawiam wszystkich zainteresowanych. Książka ta jest skierowana przede wszystkim do specjalistów pracujących z dziećmi oraz do rodziców i wychowawców tychże dzieci. Najbardziej chodzi o dzieci w wieku od najwcześniejszych lat ich życia do czasu rozpoczęcia nauki w szkole podstawowej. Tym niemniej ta pozycja może być przewodnikiem także dla wychowawców i nauczycieli dzieci starszych. W zasadzie może posłużyć również potrzebom ludzi dorosłych, którzy np. utracili mowę i chcą ją zrekonstruować.

W przypadku dzieci młodszych ważne jest, aby przed rozpoczęciem nauki w pierwszej klasie zakończyć u nich proces nabywania dojrzałości słuchowo-fonologiczno-artykulacyjnej. Proponowany w tej książce program terapeutyczno-edukacyjny służy do tego celu, czyli do rozwijania i doskonalenia mowy i języka. Wskazane jest, by proces przyswajania mowy odbywał się pod kierunkiem logopedów, tj. w ramach terapii logopedycznej lub po konsultacji i przy merytorycznym wsparciu u tychże specjalistów. Na podstawie tego programu można organizować indywidualne lub grupowe zabawy i zajęcia rozwijające język i mowę. Będzie on też pomocny w pracy nauczycielom wychowania i nauczania przedszkolnego oraz rodzicom dzieci wymagających albo korekty, albo stymulacji mowy. Jak wskazują wyniki badań naukowych (Krasowicz-Kupis, 2003; Bogdanowicz, Adryjanek, 2000), obserwacje psychologów i pedagogów oraz moje własne doświadczenia z wieloletniej pracy psychologa i logopedy w poradni psychologiczno-pedagogicznej z dziećmi przedszkolnymi i na zajęciach grupowych, do opanowania języka w formie mówionej, a z czasem – pisanej niezbędne jest przyswojenie takich umiejętności, jak świadomość artykulacyjna i fonologiczna. Innymi słowy, aby dziecko bez przeszkód posługiwało się mową, czytaniem i pisaniem, musi prawidłowo identyfikować, różnicować, zapamiętywać i werbalizować wszystkie głoski języka. W nauczaniu przedszkolnym już trzylatek powinien być regularnie wdrażany w świat dźwięków mowy, w ich wysłuchiwanie, rozpoznawanie, zapamiętywanie,

porównywanie i używanie w artykulacji. Do każdego wieku przypisane są normy rozwojowe odnośnie do sposobu artykulacji i zasobu realizowanych głosek. Za pomocą tych norm należy rozeznawać aktualny poziom mowy, postępy rozwojowe dzieci, aby na czas przyjść im z pomocą. Oto pomocne w ocenie kryteria poziomu rozwoju artykulacji i poziomu rozwoju językowego:

Dziecko od 0 do 1 roku życia powinno:

- komunikować się za pomocą krzyku, głużenia (nieświadomego wydawania dźwięków), gaworzenia (powtarzania sylab w wyniku zabawy głosem i językiem), a pod koniec tego okresu winny pojawić się pierwsze wyrazy typu: mama, tata, baba, nie, da (daj), pić itp. jako świadome nazwy.

Dziecko od 1 do 2 roku życia powinno:

- używać wszystkich samogłosek z wyjątkiem nosowych (*a, e*) oraz używać spółgłosek: *p, b, m, t, d, n, ch, k, ś, ź, ć, dź*, zastępując nimi pozostałe, wypowiadać jedno- lub dwusylabowe wyrazy oraz naśladować słowa dźwiękonaśladowcze, skracając słowa i często w różny sposób je zniekształcając.

Dziecko trzyletnie powinno:

- wymawiać wszystkie samogłoski, tak ustne, jak i nosowe, czyli: *a, o, e, u, i, y, a, e*, chociaż w ich wymowie mogą występować odstępstwa, np. zamiana głosek: *a – o, e – a, i – y*,
- wymawiać spółgłoski wargowe, twarde i zmiękczone: *m, mi, b, bi, p, pi*,
- wymawiać głoski wargowo-zębowe, twarde i zmiękczone: *f, fi, w, wi*,
- artykułować głoski środkowojęzykowe i zmiękczone: *ś, ź, ć, dź, ń, ki, gi, chi*,
- artykułować głoski tylnojęzykowe: *k, g, ch*,
- wymawiać z głosek przedniojęzykowo-zębowych takie jak: *t, d, n*,
- wymawiać z głosek przedniojęzykowo-dziąsłowych takie jak: *l, li*,
- wymawiać półsamogłoski: *ł, j*.

W tym wieku mogą się już pojawić głoski przedniojęzykowo-zębowe: *s, z, c, dz*, a z czasem przedniojęzykowo-dziąsłowe: *sz, ż, cz, dź*, ale normą jest ich zastępowanie przez: *ś, ź, ć, dź*,

- występuje zamiana *r* na *j* lub *l*.

Chociaż dziecko trzyletnie potrafi poprawnie w izolacji i pod dyktando wypowiedzieć dużo głosek, jednak w mowie spontanicznej, w kontekście wyrazowym, są one zamieniane na łatwiejsze pod względem artykulacyjnym. Trzyletnie dziecko porozumiewa się z pomocą prostych zdań.

Dziecko czteroletnie powinno:

- używać poprawnie głosek: *s, z, c, dz*; nie powinno zamieniać ich na głoski: *ś, ź, ć, dź*,

- głoski: *sz, ż, cz, dż* może zamieniać na głoski: *ś, ź, ć, dź* lub *s, z, c, dz*, ale ta druga zamiana jest poprawna rozwojowo,
  - grupy spółgłoskowe są jeszcze w dalszym ciągu upraszczane, ale w mniejszym zakresie niż u trzylatka,
  - może pojawiać się głoska *r* oraz głoski: *sz, ż, cz, dż*.
- Czteroletnie dziecko posługuje się rozbudowanymi zdaniami pojedynczymi.

Dziecko pięcioletnie powinno:

- wymawiać wszystkie głoski, a jego mowa powinna brzmieć prawie całkowicie wyraźnie i komunikatywnie,
- głoska *r* oraz głoski: *sz, ż, cz, dż* powinny już być prawidłowo wymawiane, choć w mowie spontanicznej są często zamieniane odpowiednio na: *l* oraz *s, z, c, dz*,
- dziecko posiada umiejętności wyklaskiwania sylab i rozpoznawania w wyrazie głosek, przynajmniej początkowej, oraz wskazywania, czy słyszane głoski, sylaby, wyrazy są podobne do siebie, czy się różnią.

Dziecko sześcioletnie powinno:

- poprawnie pod względem artykulacyjnym i gramatycznym realizować się w mowie,
- umieć segmentować, czyli wydzielać wyrazy w zdaniu oraz sylaby i głoski ze słów (analiza słuchowa), ponadto scalać głoski i sylaby w słowa (synteza słuchowa),
- wydzielać i identyfikować: logotomy, czyli części słów lub głoski podczas rozpoznawania i tworzenia rymów i aliteracji (np. wymyśl rym do słowa *dama* (*dama – tama*), powiedz, które słowa się rymują: *dam – tam – dom* (*dam – tam*), a które, brzmia inaczej: *kotlet – komplet – miara* (*kotlet – miara*) oraz podczas analizy paronimów i określania różnicy, np. *kasa – kasza* (*s – sz*),
- analizować strukturę fonologiczną słów, np. szukanie słów ukrytych w wyrazie: *chwalipięta* (*chwali, pięta*),
- umieć kończyć i rozpoczynać słowa: *_omin* (*komin*), *_ _łata* (*sałata*), *konwa_ _ _* (*konwalia*), *masł_* (*masło*),
- rozumieć, po operacji fonologicznej dodania sylab, co to znaczy: *parapanek* (*ranek*), *kamakąła* (*mała*), *każakabka* (*żabka*) i inne,
- posługiwać się pamięcią słuchową na tyle, by w miarę swobodnie i sprawnie zapamiętywać sekwencje, oczekiwane to 6–7-elementowe w postaci szeregu, np. cyfr, wyrazów.

Jeżeli uczymy dziecko mowy od początku jego życia, to proponuje się następujący układ ćwiczeń głosek, zgodny z naturalnym rozwojem fonetyki:

1. samogłoski oraz *p, b, m, pi, bi, mi, l, ł, i, j,*
2. *f, w, fi, wi, t, d, n,*
3. *k, ki, g, gi, ch, chi,*
4. *ś, ź, ć, dź, ń,*
5. *s, z, c, dz,*
6. *sz, ż, cz, dż,*
7. *r.*

Normą rozwojową jest, jeśli dziecko w wieku:

0–1 roku – używa do komunikacji krzyku, głużenia, gaworzenia i pierwszych wyrazów,

1–2 lata – zaczyna używać wszystkich samogłosek i spółgłosek za wyjątkiem: *s, z, c, dz, sz, ż, cz, dż, r,*

3 lat – porozumiewa się prostymi zdaniami, wymawia wszystkie samogłoski i spółgłoski: *p, pi, b, bi, m, mi, n, ni, f, fi, w, wi, t, d, l, li, ś, ź, ć, dź, j, ł, k, ki, g, gi, ch, chi,*

4 lat – wymawia głoski jak wyżej oraz *s, z, c, dz,*

5–6 lat – wymawia powyższe głoski oraz *sz, ż, cz, dż, r,* czyli ma utrwaloną poprawną wymowę wszystkich głosek oraz opanowaną technikę mówienia.

Opanowanie umiejętności identyfikowania i różnicowania słuchowego oraz artykulacyjnego głosek, czyli potencjał słuchowo-językowy, w który zaangażowane są mechanizmy słuchowe i czuciowo-ruchowe mowy, w największym stopniu determinuje powodzenie dziecka w nauce czytania i pisania. Właśnie najsilniej udokumentowanym empirycznie źródłem zaburzeń w przyswajaniu języka mówionego i pisanego jest deficyt fonologiczny oraz deficyt nazywania. Dzisiaj, kiedy diagnozuje się tak dużo dyslektycznych zaburzeń rozwojowych, trzeba poważnie potraktować profilaktykę. Ta profilaktyka musi być maksymalnie nakierowana na rozwijanie świadomości fonologiczno-artykulacyjnej, która – jak podkreślają dane empiryczne – jest głównym wyznacznikiem gotowości dziecka do nauki czytania i pisania. Wspomniane umiejętności obejmują: prawidłową artykulację każdego dźwięku mowy, prawidłowe identyfikowanie i różnicowanie (zarówno słuchowe, jak i czuciowo-ruchowe) jak najpełniejszego zakresu dźwięków języka polskiego oraz prawidłowy sposób operowania nimi w formie analizy i syntezy słuchowej, aliteracji, rymowania, ujmowania i dodawania oraz przedstawiania głosek, sylab i logotomów. Ważne jest także takie przygotowanie dziecka przedszkolnego do nauki w klasie pierwszej, by mogło ono jak najswobodniej naśladować, analizować, przetwarzać, interpretować i werbalizować materiał słuchowo-językowy. Ćwiczenia i zabawy rozwijające z dzieckiem według drogowskazu, jaki zostanie omó-

wiony w tej książce, powinny nauczyć dzieci świadomości tego, co dzieje się w świecie dźwięków mowy.

Pracę swą opieram na materiale fonologicznym i językowym głównie wyliczanek, rymowanek, wierszyków, którymi zainteresowane są dzieci, a których rozumienie, naśladowanie, powtarzanie czy też opanowanie nie powinno sprawić im trudności. Takie rymowanki czy wierszyki nie muszą być bardzo „mądre”, mogą być np. ze śmieszną grą słów, tworzone dla danej głoski, lub być realizacją osobistych talentów czy to logopedów, czy osób pracujących z dziećmi. Ważne jest, aby służyły do ćwiczeń materiału, który w danej chwili jest przerabiany i utrwalany. Nauka poprzez krótkie, powtarzające się i rytmiczne teksty, połączona z ilustracjami rysunkowymi i ruchowymi, zabawą, łaskotaniem, dotykaniem czy masowaniem dziecka, daje maluchom wiele korzyści w postaci wzbogacania języka i słownictwa, budowania więzi z dorosłym, kształtowania pamięci i koncentracji uwagi słuchowej i fonologicznej, poczucia rytmu, świadomości dźwięków mowy i ich artykulacji. Poza tym na wyliczanie i recytowanie wyliczanek, rymowanek i wierszyków nigdy nie jest za wcześnie – towarzyszą one dziecku, obok ważnych słów i gestów, prawie od pierwszych dni jego pobytu na świecie. Inną ważną dla dziecka pomocą, która bezpiecznie i łagodnie wprowadza je w skomplikowany świat dźwięków mowy, są wykrzyknienia i wyrażenia dźwiękonaśladowcze. To nimi dorosły operuje od początku rozwoju dziecka, aby nazywać dziecięce doznania i obserwacje i w ten sposób się z nim porozumieć, a i samo dziecko posługuje się nimi wcześniej niż innymi formami ekspresji. Wielu dzieciom onomatopeje w naturalny sposób umożliwiają ćwiczenie kompetencji komunikacyjnej i artykulacji. Choć są proste w budowie fonetycznej i łatwe do naśladowania, to pojawiają się w nich niemal wszystkie głoski z systemu języka. Dzięki temu dziecko ma możliwość ćwiczenia wymowy także trudnych dźwięków. Ponadto ćwiczą one cały aparat mowy, oddychanie, fonację (głos), prozodię (melodię, akcent i rytm mowy), słuch fonematyczny, sprawność i koordynację narządów mowy, artykulację, zastępują wyrazy zbyt trudne dla dziecka tymi łatwiejszymi do wymówienia, przez co dziecko dość szybko odnosi pierwsze sukcesy (chętniej „bawi się” dźwiękami mowy). Stanowią podstawę do posługiwania się językiem potocznym, zaspokajają potrzebę naśladownictwa i nazywania tego, co dzieje się w otoczeniu dziecka, są namiastką wyrazu, logicznego i świadomego komunikowania się dziecka. Wprowadzone do niniejszej pracy zagadki wymagają od dziecka angażowania procesów myślowych w celu domyślenia się, o czym jest mowa w podanym tekście. Chociaż tego rodzaju zagadki zaliczane są do najtrudniejszych form zabaw dziecięcych, to właśnie one najbardziej aktywizują i rozwijają procesy myślowe biorące udział w odgadywaniu. Rozwiązywanie zagadek

pomaga w rozwijaniu takich procesów myślowych, jak: porównanie, analiza, synteza, uogólnienie. Zagadka skłania dziecko do uzasadniania wniosków, uczy nazywać cechy przedmiotów, dostrzegać różnice i podobieństwa. Zagadki stanowią skuteczny i atrakcyjny środek wzbogacenia języka poprzez symbole, przenośnie i porównania.

Proponowana pozycja pozwala dziecku poznać wszystkie głoski języka polskiego, najpierw – czyli w najwcześniejszym okresie rozwoju – oswoić się z nimi słuchowo, by w kolejnym czasie próbować je naśladować i powtarzać w najprostszych formach, takich jak onomatopeje czy głoski w izolacji, w sylabach, w prostych, a potem trudniejszych wyrazach, w zestawie wyrazów, w zdaniach i opowiadaniach. W początkowym okresie dźwięki, słowa, teksty powinny być proste i krótkie, rymujące się, łatwe do zapamiętania.

Na koniec trzeba jeszcze raz wspomnieć o trudnościach artykulacyjnych i fonologicznych u dzieci. Zasadniczo rozwój mowy w aspekcie fonologiczno-artykulacyjnym winien być zakończony przed 7 rokiem życia. Ten czas zbiega się z podjęciem nauki w klasie pierwszej. Opóźnienia, a tym bardziej zaburzenia w tym zakresie stanowią – potwierdzony w badaniach i praktyce – czynnik ryzyka dyslektycznych trudności w czytaniu i pisaniu. Należy nadmienić, że tzw. czyste trudności artykulacyjne, którym towarzyszy normalny rozwój słuchu fizycznego i fonematycznego oraz dobra ogólna sprawność językowa i intelektualna, nie stanowią takiej przeszkody dla powodzenia szkolnego dzieci jak nieprawidłowości artykulacji, którym towarzyszą zaburzenia identyfikacji i różnicowania słuchowego oraz niezdolność do świadomego i w miarę swobodnego operowania dźwiękami mowy w procesach analizy i syntezy, ujmowania i dodawania, zastępowania i przestawiania, a także rymowania i aliteracji. Ponad osiemdziesiąt procent dzieci z niepowodzeniami w początkowej nauce czytania i pisania wymaga kształtowania wspomnianej świadomości artykulacyjnej i fonologicznej (uzmysłowienia sobie fonologicznej podzielności słów oraz świadomości elementów występujących wewnątrz sylaby). Dzieci muszą zrozumieć, że słowa pisane i mówione mogą być rozczłonkowane na mniejsze części dźwiękowe, a litery stanowią reprezentację dźwięków, składających się na brzmienie słowa. Odpowiednio ukształtowana świadomość fonologiczna warunkuje opanowanie techniki mówienia, czytania i pisania. Przede wszystkim rodzice i nauczyciele dzieci w wieku przedszkolnym powinni poświęcić czas na zabawy i ćwiczenia, które kształtują koncentrację uwagi słuchowej, pamięć słuchową, operacje fonologiczne, rozumienie słowne, identyfikację i różnicowanie czuciowo-ruchowe dźwięków mowy. Ważne jest czynienie wszystkiego co możliwe, a nawet więcej, by zapewnić dziecku dobry start do nauki szkolnej w postaci ukształtowanego systemu fonologicznego i artykulacyjnego.

Właśnie tym opracowaniem pragnę na nowo zaapelować do rodziców i nauczycieli, aby w wychowaniu i nauczaniu dzieci przedszkolnych z jak największą uwagą i starannością stosowali programy rozbudzające i doskonalące świadomość fonologiczno-artykulacyjną. Znane mi pozycje logopedyczne są pokawałkowane, odnoszą się do wybranych aspektów mowy. Ja zaś w tym opracowaniu pragnę w sposób kompleksowy ująć zadania i wymagania rozwojowe w płaszczyźnie artykulacyjnej i fonologicznej stojące przed dziećmi przed rozpoczęciem nauki w pierwszej klasie.

Niniejsza książka zawiera:

- zestaw wszystkich głosek języka polskiego oraz opis wzorców miejsc artykulacji i ułożenia artykulatorów,
  - do każdej głoski został opracowany materiał do ćwiczeń fonetycznych i artykulacyjnych związany z wywołaniem i utrwalaniem tejże głoski w formie wyrażen dźwiękonaśladowczych, rymowanek i wyliczanek, automatyzacji głosek w sylabach i logotomach, imionach, w nagłosie, śródgłosie i wygłosie, w zestawie wyrazów oraz w zdaniach i tekstach,
  - do każdej głoski zostały przyporządkowane obrazki, by również konkretnie odnieść wrażenia słuchowe i ruchowe mowy (nazwy) do wyobrażeń wizualnych,
- zabawy i gry kształtujące percepcję i ekspresję dźwięków mowy w formie słów, zdań i opowiadań,
- zabawy, gry i ćwiczenia kształtujące koordynację słuchowo-ruchową,
- ćwiczenia rozwijające pamięć słuchową i fonologiczną,
- zadania wspomagające rozumienie i tworzenie pojęć słownych,
- ćwiczenia na materiale fonologicznym w operowaniu dźwiękami mowy poprzez: dodawanie, ujmowanie, przestawianie, zamienianie, aliterowanie i rymowanie. Takie ćwiczenia usprawniają analizę i syntezę słuchową, manipulacje i operacje w zakresie świadomości fonologicznej.

Bibliografia i źródła:

Krasowicz-Kupis G. (2003), *Język, czytanie i dysleksja*, Lublin: AWH Antoni Dudek.

Bogdanowicz M., Adryjanek A. (2004), *Uczeń z dysleksją w szkole*, Gdynia: Operon.

http://www.awans.net/strony/wychowanie_przedszkolne/cyrulik/cyrulik1.pdf

Część pierwsza książki

zapoznaje ze wszystkimi głoskami języka polskiego, sposobami wywołania ich artykulacji (najlepiej i najrzetelniej wykona tę pracę logopeda), zastosowaniem poszczególnych głosek w wyrażeniach dźwiękonaśladowczych, w logotomach, w nagłosie, śródgłosie i wygłosie wyrazów, w zestawie wyrazów ewentualnie w zdaniach, w tekstach (wyliczanki, rymowanki, wierszyki, wiersze, opowiadanka, zagadki).

Część druga

proponuje ćwiczenia słuchowo-artykulacyjne z wykorzystaniem rymowanek i wierszyków oraz wyrazów dźwiękonaśladowczych.

Część trzecia

wprowadza w ćwiczenia różnicowania słuchowo-artykulacyjnego najczęściej mylonych przez dzieci dźwięków mowy.

Część czwarta

to zabawy i ćwiczenia doskonalące operacje analizy i syntezy słuchowej.

Część piąta

proponuje materiały, które mogą być wykorzystane do rozumienia pojęć słownych.

Część szósta

wprowadza do ćwiczeń słuchu fonologicznego, pamięci słuchowej i sekwencyjnej.

Część siódma

zawiera zabawy rozwijające rozumienie słowne.

Część ósma

proponuje zabawy dykcyjne.

Część dziewiąta

obejmuje naukę rozumienia rymów.

Część dziesiąta

zawiera ćwiczenia motoryki warg, języka, podniebienia miękkiego.

Część jedenasta

wprowadza zabawy w rozumieniu i komunikowaniu się.

Zasady merytorycznego wykorzystania materiałów zawartych w tej książce

- ▶ Wykorzystywanie w poznawaniu mowy i języka wszystkich możliwych zmysłów: słuchu, wzroku, czucia.

Słuchu – w tym znaczeniu, aby dziecko jak najczęściej osłuchiwało się ze słowem, z mową dorosłego, by magazynowało w pamięci słuchowej sposób wymawiania poszczególnych dźwięków, wypowiedzi słów, zdań, słownictwo (tzw. bierne), bo te zgromadzone w pamięci słuchowej i leksykalnej zasoby w odpowiednim czasie wykorzysta w czynnym mówieniu. Ważne jest, by w bezpośrednim kontakcie dużo mówić do dziecka, opowiadać mu, opisywać, komentować słownie nawet najdrobniejsze wydarzenia, uczyć je podtrzymywania dialogu, prowokować dziecko do naśladowania mowy, do spontanicznego mówienia, czytać mu słowo pisane. Materiał słowny przedstawiony w tej książce taki właśnie cel realizuje.

Wzroku – w tym znaczeniu, żeby dziecko miało możliwość obserwowania układów artykulacyjnych. Na materiale obrazkowym dla poszczególnych głosek i na zilustrowanych sytuacjach komunikacyjnych, które zawiera niniejsza książka, utrwali sobie powiązania między słowami a ich desygnatami.

Czucia – w tym kontekście, aby dziecko miało możliwość uruchamiania swoich artykulatorów podczas naśladowania, powtarzania wymowy czy samodzielnego mówienia oraz uczestniczyło w zabawach słuchowo-artykulacyjnych i artykulacyjno-ruchowych, w których aktywizuje się czuciowo-ruchowe mechanizmy mowy, a także łączy zapamiętywanie mowy z ruchem, gestem i mimiką.

- ▶ Do dziecka trzeba mówić powoli i wyraźnie. W zależności od możliwości dziecka jednemu wystarczy powiedzieć daną głoskę czy słowo pojedynczy raz, a ono je zapamięta i nawet wiernie odtworzy. Do innego zaś dziecka trzeba mówić siedem, a nawet siedemdziesiąt siedem razy, aby w jego umyśle powstał prawidłowy wzorzec artykulacyjny, nominacyjny i pamięciowy. W niniejszej pracy zawarto stosowne ćwiczenia narządów artykulacyjnych i pomysły zabaw słuchowo-artykulacyjnych czy artykulacyjno-ruchowych.
- ▶ Z młodszymi czy opóźnionymi w mowie dziećmi należy rozpoczynać pracę na materiale najprostszym językowo, tj. na wyrażeniach dźwiękonaśladowczych, sylabach, logotomach, wyrazach o prostych konstrukcjach fonetycznych i na prostych pojedynczych zdaniach. Poza tym na słownictwie znanym dziecku z najbliższego otoczenia i prostych w formie językowej, krótkich i wpadających w ucho rymowankach i wierszykach. Ważne jest wspólne nucenie, śpiewanie, mruczenie, intonowanie,

powtarzanie. Utwory możemy wykorzystać na wiele różnych, twórczych sposobów. Można zachęcać dzieci do wymyślania nowych rymujących się wersów, zagadek, zaproponować zmienianie rymów przez wstawianie nowych słów i wyrażeń. U dzieci proces rozwoju mowy trwa lata – tak naprawdę dopiero około 6–7 roku życia dzieci potrafią budować złożone wypowiedzi, opowiadać o swoich przeżyciach, używać bogatego słownictwa, aż wreszcie są gotowe do nauki czytania i pisania. Praca ta daje możliwość szerokiego wyboru słów i tekstów do ćwiczeń, począwszy od tych najprostszych, po złożone fonetycznie i semantycznie.

- ▶ Pracę z dzieckiem rozpoczynamy od głosek, które przy prawidłowym rozwoju pojawiają się najwcześniej, np. przy braku *r*, *l* – najpierw używamy *l*. Nigdy nie wymuszamy powstania głoski, która jeszcze nie jest możliwa do osiągnięcia (patrz normy rozwojowe artykulacji omówione wcześniej), np. dziecko trzyletnie nie musi umieć wymawiać głosek: *s*, *z*, *c*, *dz*, albo *sz*, *ź*, *cz*, *dź*, bo nie jest wystarczająco dojrzałe i ma czas na wykształcenie tych późniejszych rozwojowo głosek w odpowiednim ku temu okresie.
- ▶ Korzystne jest przeprowadzanie ćwiczeń tzw. wstępnych, przygotowujących narządy mowne do artykulacji danych głosek. Przykłady takich ćwiczeń przygotowujących do realizacji głosek również zostały ujęte w tej książce.
- ▶ Nowo wywołany dźwięk mowy (wskazane, by tę część pracy z dzieckiem wykonał specjalista) utrwalamy na różne sposoby. Początkowo umieszczamy go w wyrazach, potem wprowadzamy do dłuższych, swobodnych wypowiedzi. Uczenie dziecka posługiwania się prawidłowo brzmiącą głoską rozpoczynamy od łączenia jej z samogłoskami, by powstałe w ten sposób sylaby i logotomy wykorzystać następnie w wyrazach. Stopniując trudności, rozpoczynamy od pozycji nagłosowej, przechodzimy do śródgłosu i wygłosu, poprzez grupy spółgłoskowe i wyrazy najtrudniejsze, w których zawarte są dwie opozycyjne wobec siebie głoski. Starsze dziecko zachęcamy do powtarzania rymowanek, wierszyków, ale – uwaga! – tylko tych, które jest w stanie powtórzyć poprawnie. Np. dziecku, które deformuje głoskę *sz*, nie należy dawać do powtarzania wierszyków zawierających tę głoskę, dopóki nie będzie w stanie wypowiedzieć jej prawidłowo. W przeciwnym wypadku może sobie utrwaląć wadę. Ta zasada dotyczy dzieci, które mówią, ale mają wadę wymowy. Staralam się w tej pracy zamieścić ćwiczenia według takiej hierarchii trudności.
- ▶ Mowa ustna, artykułowana, jest nieodłącznie powiązana z mową pisaną, czytaniem, a potem pisanem. Ćwiczenia zawarte w tej pozycji również mają za zadanie przygotować dzieci do rozumienia i respektowania aspektu słuchowo-fonologicznego języka, co stanowi podstawę dobrego

przetwarzania fonologicznego, tak potrzebnego w procesie udanego czytania i pisania. Dlatego zaproponowałam zadania wydzielania i identyfikowania głosek, sylab i logotomów, tworzenia rymów i aliteracji, segmentowania, scalania i wydzielania cząstek, analizowania struktury fonologicznej, rozumowania na materiale słownym.

Teksty dla dzieci pochodzą z dorobku: nieautorskiego (oznaczono je gwiazdką *) i autorskiego. Ponadto podane są odsyłacze do dorobku artystycznego znanych polskich twórców dla dzieci. Część z nich posiada wersje piosenek, czyli możliwości ich nucenia i śpiewania.